

MADÁRTANI ELEMÉK

SZÉPIRODALMUNK FŐBB FORRÁSAIBAN.*

Nemcsak a Természettudományi Társulat törekvése, mellyel saját meggyőződésem tökéletesen talál, hanem a dolog természete is, mely a törekvést szülte, úgy hozta magával, hogy a madarakról szóló munka anyagának megszerzését a nyelven kezdjem; mert hiszen ma már fölösleges annak megokolása: miért nem szabad Vajda Péter, Mihálka, Hanák és mások neológiájában egyebet, mint jóhiszemű botlást látnunk.

Épen ez a meggyőződés azután azt is jelentette, hogy be kell menni első sorban a régi magyar természetrajzi irodalom tüzetesebb tanulmányozásába, a népnyelvi anyag összeszerzésébe, a jobb szótárak — s a mennyire csak lehet — a kódex-irodalom fölhasználásába is. Ez a sorozat úgy természetstóriai, mint nyelvészeti tekintetben a szorosabbban vett »szakszerű rész«.

Ezt a sorozatot a múlt évi április hó végéig legfontosabb részei szerint fel is dolgoztam s legyen szabad itt az eredmény megvilágítására néhány számot felsorolhatni: Miskolczi Gáspár adott 211, Földi János 548, Grossinger János 339 szót; Gáti István, Szentgyörgyi József, Molnár János, Kralovánszky András, Tóth Pál stb. megfelelő számokat nyújtottak; a jobb szótárakból eddig 284, a Magyar Nyelvőr tizenöt kötetéből 315 szó került stb.

De az a körülmény, hogy a madár kiváló tulajdonságainál fogva sokkal közelebb áll ahhoz, a mit az ember lelkületének szoktunk nevezni, mint az alakoknak bármely más, együvé tartozó köre, ez a körülmény arra bírta, hogy még az elismert jó magyarságú remekírók legfőbbjeit is felhasználjam, ne

* Szerzőnek a Választmányhoz intézett jelentéséből.

kerüljem el a népköltést és a példabeszédeket sem; mert mindezek fontos világot vehetnek és vetnek is a madárról táplált közfelfogásra, és bizonyos, hogy a szóanyaghoz is fontos adatokat szolgáltatathatnak.

Az ezekből a forrásokból merített eredmény, mint gondolom, ép annyira érdekes, mint tanulságos.

A klasszikus költők közül feldolgoztam az elismert költői triaszt: Arany, Petőfi és Tompa költeményeit; a népköltésre nézve a Kisfaludy-társaság gyűjteményes kiadásait; Kriza János és Kálmány Lajos műveit; a palócságra és másra vonatkozó, hozzáférhető anyagot. A költői triaszt azért választottam, mert művein leghatározottabban érezhető, hogy a magyar klasszicizmust a népnyelvből — hogy úgy mondjam — regenerálta; és azért is, mert alaphangulat dolgában mindenik más-más; de sokszorosan egyazon tárggyal is foglalkozik, ennél fogva az összehasonlításra széles alapokat nyújt. Így például mind a három költő leíró elemek alapján ír a gólyáról s az a hatás, a melyet elér — mely Tompánál annak idejében politikai jelentőséggé fokozódott — a madár életmódjának, viselkedésének igen pontos, finom részletekre is kiterjedő ismeretén alapúl. Az Alföld leírásában is találkoznak, melynek jellemzését madarak belevonása nélkül adni nem is lehet.

Arany, összeállításom szerint, harmincznyolcz madáralakot ismert; ebből hatot neme szerint, a többi faj szerint lehet meghatározni. A jellemzések mindig rendkívül találók, sokszor diagnosztikus-szerűek és mindig az életmódból vannak merítve, a mi a népies fel fogással is egybevág.

Arany madáralakjai a következők: I. nemek: Saskeselyű, Vultur — Sas, Aquila — Sólyom, Falco — Fajd, Tetrao — Kacs, Anas — Sirály, La-

rus. — II. fajok: Bérczi-sas, Aquila chrysaetos — Vércse, Tinnunculus alaudarius — Kánya, Milvus regalis — Héja, Astur palumbarius — Ölyű, Accipiter nisus — Sivó-bagoly, Syrnium aluco — Kuvik, Carine noctua — Rikoltó-bagoly, Strix flammea — Fecske, Hirundo rustica — Holló, Corvus corax — Varjú, illetőleg kálvinista-v., Corvus cornix — Pá-pista-varjú, Corvus frugilegus — Csóka, Corvus monedula — Seregély, Sturnus vulgaris — Rigó, Turdus musicus — Füle-mile, Luscinia vera — Pacsirta, Alauda arvensis — Pacsirta, Alauda cristata — Veréb, Passer domesticus — Kakuk, Cuculus canorus — Galamb, Columba livia — Gerle, Turtur auritus — Fűrj, Coturnix dactylisonans — Kakas, tyúk, Gallus domesticus — Páva, Pavo cristatus — Pulyka, Meleagris gallopavo — Strucz, Struthio camelus — Tűzok, Otis tarda — Bibicz, Vanellus cristatus — Daru, Grus cinerea — Gém, Ardea cinerea — Kolcsag, Ardea egretta — Nádibika, Botaurus stellaris — Gólya, Ciconia alba — Szárcsa, Fulica atra — Lúd, Anser domesticus — Hattyú, Cygnus musicus — Pellikán, Pelecanus onocrotalus.

A hol a magyar nevek látszólag színónimikai viszonyban állanak, mint pl. a pacsirta, ott a jellemzés adja ki a fajt. Így:

Kis pacsirta is szánt
Mint a szegény költő fényes levegőben
Dalt zengve repült fel, dalt zeng a magasban . .
Hallgat leesőben.

Ez a rendkívül finom jellemzés kétség-kívül az Alauda arvensist adja ki.

Ellenben a »Bor vitéz« költeményben:

Megy az úton kis pacsirta . .

Ez csak az utakon tartózkodó Alauda cristatát illetheti.

Inkább csak szimbolikus alkalmazásban, de faj szerint meghatározhatók a Hattyú és a Pellikán (nem pelikán).

Az előbbi az ismeretes »hattyúdál« formában szerepel s e hit a Cygnus musicus-nak köszöni keletkezését; az

utóbbi, mint az önfeláldozás mintája szerepel, a hit szerint feltépvé mellét, hogy éhező fiait saját vérével táplálhassa, a mi tudvalevőleg onnan eredett, hogy a madár, a midőn fiait táplálja, a feltagolt halak vérével különösen a mellét keveri be.

Úgy Arany-nál, mint Petőfi-nél a jellemzések nem egyszer valóságos rajzolásig élesbednek, pl. Arany-nál »Buda halálá«-ban:

Egy daru ék csúcsán a falka vezére

Ez tehát a szó után kirajzolva a darvak $\wedge$ alakú vonulási rendjének a képe.

Petőfi-nél már kirajzolás, a »Házamban« című költeményben:

Fejem fölött míg őszi légen át
Vándor daruid V betűje szállt.

Igen érdekes a német klasszikussal való egybevetés. Schiller a »Kraniche des Ibycus« költeményben így szól: »Schwärme von Kranichen«, »graulichte Geschwader«, a hangra nézve:

Die nahen Stimmen *furchtbar krähn* —
holott a magyarságnál ez áll:

Magasan repül a daru, *szépen szól* és bizonyos is, hogy a vonuló darvak ú. n. krúgatásában van valami a hangra emlékeztető, andalító elem. A költői szépség megcsorbítása nélkül is, a magyar felfogás okvetetlenül a hívebb.

Arany, a midőn »Bolond Istók«-jában a síkság képét festi, így szól:

Különben a lég csöndes, néptelen,
Kék távolában itt-ott *függ* vala
Egy barna szárnyas a híg étheren
Mint pár szemöldök trott vonala.

A szó után rajzolva, kikapjuk a távolban repülő madár képét, a mint azt a tájfestészet is alkalmazza:

Itt azután felötlik a »függ« mester-szó, mely azt festi, a midőn, különösen az egerészó ragadozó madár, egy ponton mintegy függve marad a levegőben, hogy a prédát kilehesse; szárnyát ver-

desi ugyan, de nem halad. Ez nem lehet lebegés, mert ez nem zárja ki a haladást, tehát nem is a német »Schweben«; a német mesterszó: »Ritteln«.

Kleist »Tavasában« — »Der Frühling« — mely részletes, sőt aprólékos megfigyeléseken alapuló, leíró költemény s a melyet Csokonai Vitéz Mihály igazán mintaszerű magyarossággal lefordított, pl. ez áll a pacsirtáról:

Bleibt *schweben* und jubiliert.

Csokonai így fordítja:

Lenéz a boldog völgyekre,
Függtön marad s jubilál.

A magyar fordító felfogása és kifejezése határozottan az élesebb; Arany is él vele, a mint láttuk.

Ilyen értelemben az igazán magyaros fordítók mindig helyesbítők is, különösen német eredetiekkel szemben. A példánál maradva, Kleist ugyanabban a költeményben pl. így szól:

. . . . . aus seinem Gezette
geht lachend
Das gelbe Täubchen . . . . .

Csokonai így:

Lágy dutszából hahotával
A kék galambka kijő.

Vagy, ugyancsak a galambokról:

Jetzt *schwingen* sie lachend die Flügel und
säuseln über den Garten.

Csokonainál:

Összeceapják vig robajjal
Mind a kettő szárnyokat stb.

Csokonai jobb tudomása, magyaros realizmusa nem vette be a sárga galambot — nem hallhatott abban a tapszerű robajban, a mellyel a galambok szárnyra kapnak, lágy susogást stb.

Petőfi huszonnyolcz, Tompa negyvenhárom madáralakot ölel fel. A magyar népköltés, a mennyire gyűjteményesen ki van adva, harminczhárom, a székelység Krizay nyomán, huszonkilencz fajt ismer.

E forrásokat összegezve, a következő magyar köz-ornithológiát kapjuk ki alapúl.

(Rövidítések: *k.* = költők, *n.* = magyar népköltés, *sz.* = székely népköltés.)

Bagoly mint nem, k. n. sz. — *Banka* k. n. — *Bérczi sas* k. — *Bibicz* k. — *Bölmébika* s ennek szinonimái: Nádi bika, Nádi búbos, Vízi bika k. — *Borozdabillegető* n. — *Büvár* k. — *Csalogány*, Csattogány k. Fülemlile k. n. sz. — *Cszik* n. — *Csóka* k. n. sz. — *Cziné* k. n. sz. Czinke k. — *Daru* k. n. — *Fajd* k. — *Fecske* k. n. sz. — *Fekete gólya* k. — *Fekete hattyú* n. — *Füles bagoly* k. n. — *Fürj* k. n. sz. — *Gácsér* k. n. Vadrécze, Vadrucza k. — *Gara*, Kara n. Héja k. n. Ölü k. Olyú, Ölyv k. n. Ülű sz. — *Galamb* k. n. sz. — *Gém* k. — *Gerle* k. Gerlicze n. Gölicze, Gellicze, Gilicze sz. — *Gólya* k. n. sz. Eszterág k. — *Gyöngyvér* k.* — *Gyöngytyúk* n. — *Halászmadár* k. — *Haris* k. n. sz. — *Harkály* k. — *Hattyú* k. — *Holló* k. n. sz. — *Horokály* sz. leginkább a fekete harkályt, *Dryocopus martius* L. fajt illeti. — *Kacsa* k. Réczke k. Rucza k. sz. — *Kakas* k. n. sz. Tyúk k. n. sz. Jércze k. n. Kappan n. — *Kakuk* k. Kukuk n. — *Kánya* k. sz. — *Karakatna* k. — *Karvaly* k. — *Keselyű* k. — *Kócsag* k. — *Körmös-sas* k. Circus értelmében. — *Külű* sz. a zöld harkály, *Gecinus viridis* értelmében, hangfestő. *Kuvik* k. — *Liba* k. Lúd n. sz. — *Pacsirta* k. n. *Pápista varjú* k. — *Partifecske* k. n. Marti fecske n. — *Páva* k. n. sz. — *Pelikán* k. — *Pinty* k. sz. Bincs sz. — *Pipis* k. — *Pulyka* k. n. sz. — *Rigó* k. n. sz. — *Rikolló bagoly* k. *Strix flammea* értelmében. — *Sárga rigó* k. n. sz. — *Sármánkó* sz. — *Sas* k. n. sz. — *Seregély* k. Serege n. — *Sirály* k. — *Sívó bagoly* k. *Syrnium aluco* értelmében. — *Sólyom* k. n. sz. *Stiglincz* n. — *Strucz* k. — *Süketfajd* k. — *Szárcsa* k. — *Szarka* k. n. — *Tarka harkály* k. *Picus major* értelmében. — *Túzok* k. — *Vadgalamb* k. n. sz. — *Vadlúd* k. n. — *Vakvarjú* k. — *Varjú* k. n. sz. Kálvinista

* Arany e nevet »Buda halála« epószában női név gyanánt használja; de a jegyzetekben mondja, hogy nem az ily nevű madárról vette, a miből következik, hogy mint madárnevet is ismerte. — Tompa madárnak alkalmazza; l. alább is.

varjú k. — *Vércse* k. — *Veréb* k. n. — *Vésmadár* k. *Viharmadár* k. — *Vízityúk* k.

Ha a *Bagoly*, mint tisztán nemi név kimarad, az alakok összessége *helvenöl*.

Tisztán népies alakok: *Borozda*, *billegető*, *Csizik*, *Fekete-hattyú*, *Gyöngytyúk*, *Horokály*, *Külü*, *Sármánkó* és *Stiglincz*.

A költőknél a *Sívó*- és *Rikoltóbagoly* összetételek, a melyek madárnévből és a hozzáfűzött jelzőből alkottattak; az előbbi különben *Miskolczi Gáspárnál* — 1691 — már megvan.

Az inkább csak mesebeli alakok a költőknél a *Griffmadár* és a *Tarvarjú*. De a nép az előbbi alatt sokszorosan a nagy dögész keselyűket — *Vultur*, *Gyps* — érti; a *Tarvarjú* a népnél *Torvarjú* néven is szerepel s így nyilván azt jelenti, hogy a madár az esett állatok dögén keletkező *tor* részese, szereplője, jellemzője.

A madarakra vonatkozó példabeszédek, a melyekben legtöbbször rendkívül éles megfigyelés nyilvánul, a mennyire azokat eddig összeállítottam, harminczhét madárfajt ölelnek fel. Itt is a biológia a főjellemvonás, alkalmazása sokszor meglepő.

Igy, gondolom, *Ballagi Mór* ezt is feljegyezte:

Száraz ágon szől a haris
Enyém vagy te szívem Maris.

Ez különben népdal is; de sokszorosan példabeszédszerűen is alkalmazzák. A dolog képtelenségnek tetszik, mert az csakugyan köztudomású, hogy alig van madár, mely idegenebb az ágtól, mint a rétlakó haris. De behatolva annak szellemébe, a mit néphúmórnak nevezünk tisztán áll előttünk, hogy a legény ezzel tulajdonképen azt mondja a leánynak, hogy annyira az övé, mint a haris az ágé, vagyis idegen tőle. A dolog tehát nem azon fordul meg, hogy a nép nem tudja a haris sajátságát, hanem, hogy nagyon is jól tudja; annyira, hogy képletes tagadó elem gyanánt használja fel.

Kikerült*ebből az irodalomból nagy száma az ú. n. fajhangoknak is, a melyek két csoportot alkotnak; ú. m. a tisztán hangfestők és a hangot festve egyszersmind jelentősök csoportját.

A haris *harsog*, a kuvik *kuzikol*, a lúd *gágog* stb. első csoportbeliek; a czinege mondja: *czipőt! czipőt!*, a seregély: *ki mit kaphat, ki mit kaphat!* stb. második csoportbeliek.

Az utóbbiaknak különösen az a része, a mely egész párbeszédékké szélesedik, az illető madarakra biológiailag élesen jellemző.

Úgy gondolkodtam, hogy a midőn ezekkel is leszámolok, a reájok fordított munka nem lesz haszontalan; mert bármily szakszerű legyen is egy munka, annak az elemnek szellemét nem vetheti meg, a melyre hatni kíván. Én az ú. n. »műnyelv« regenerálására nézve más módot nem tudok és bizonyos, hogy az eddig végzett munka már a három-ezeret meghaladó szóanyagot nyújtott, mely szótárszerűen össze is van állítva s biztat, hogy ha nem egyebekben, a nyelv tekintetében nem állok legyőzhetetlen akadály előtt.

Mindezekhez hozzájárul az a szóanyag is, a melyet levelezés útján iparkodtam összehozni, első sorban korosabb magyar emberektől, a kik még abból az időből valók, a midőn a folyók rétségei fennállottak, ehhez képest a madarak bővebben mutatkoztak; sőt nem egy helyen belejátszottak még a nép háztartásába is.

És itt első sorban is meg kell emlékeznem *Karsa Ferencz*-ről, *Zemplénmegye árvaszéki ülnökéről*, a ki nemcsak készséggel, hanem valóságos buzgósággal is szedte össze a *Bodrogszék* régebbi madárterminológiáját. Nem érte be azzal, hogy saját nagy szókincsét összeállítsa, hanem fölkereste ama vidék legrégebbi vadászait, *Katona Zsigmond*, *Oláh Miklós*, *Boronkay Ferencz*, *Olchváry Sándor* urakat, a kikkel különösen azokat a madárneveket, a melyek az irodalomban

sokféleképen, ingadozva használtak, tisztázza.

Így a »*Gyöngyvér*« névről most már kétségtelen, hogy egyedül az Anser albifrons vadlúd-fajt illeti.

E munkálatok mellett bejártam még Norvégiát is Vardöig. Az útról szóló általános jelentést benyújtottam s ez a Közlöny m. évi 230-ik füzetében napvilágot is látott.

A most folyó 1889-dik évre nézve az a szándékom, hogy mihelyt a norvég

utazás tüzetes leírását bevégezem, útra kelek az országban, hogy az egyes vidékek népies szóanyagát összegyűjtssem, közbe az illető vidékek fontosabb madártani jelenségeit kutassam; és — ha csak valamiképen telik — azon leszek, hogy az őszi madárvonulás tüneteit rendszeresen megfigyeljem. Az utóbbi műveletre nézve eddig gróf Festetics Tassilo a Kis-Balatont, gróf Széchenyi Béla a Fertő tavát ajánlotta fel. HERMAN OTTÓ.

RÉGI MAGYAR MEGFIGYELÉSEK.

104. *Pozsonból* 1798. Mártz. 27-dikénn: »Az itt levő Kir. Akadémiát egy Fő Tagjától fosztá meg a' halál, Nagy tiszteletű 's tudományú Pankel Máté Úr személyében, ki a' Természet Tudományát 's Mezei gazdaságot tanította nagy haszonnal, Tagja volt a' Göttingai Tudós, és a' Prágában levő Gazdasági-Társaságnak. Már 58-dik eszt.-jét számlálta vala életének. Egy a' Tanítvánnai közzül, Nemegyesyűlt Görög Anyaszentegyház' kebelebeli Jakscis Gergely, érzékeny Versekkel keseregte el vesztett jó Tanítóját, mely Versek nyomtatásban is ki-jöttek Véber Úr betűivel. (Bécsi M. Hírmondó. 1798. 446. l.)

RADNÓTHI DEZSŐ.

105. *(Csányi János, sopronyi lakos XVII. századi naplójából.)* — Item Ihn disen 78igsten Jahr (1678) Am Tag Marya Heymsuchung hath die Sonn bey hellen Kötern Wöther umb 9 Vhr zu morgens frye einen ring bekommen, wie ein regenbogen gestalth weith umb die Sonn herumb welcher ist gestanden bis auff halbe zwey nach mit Tag. Worüber sich die Leith seehr verwunderth was es doch bedeuthen wirth, Theyl haben gesagt, ess wirt nasse Zeith bringen. Theyl ess wirt dirre Zeith werten, die von der dirren Zeith haben gesagt, haben ess errathen, denn Ess Ist grosse Dihr worten ganzer zwey Monath Lang. (39. l.)

Item Ihn diesen 1680 Jahr den 26. dec., alss an dem heyl. S. Stephans Tag, gleich nach der Sonen nidergang. Hat sich am Himmel abermall ein *Commöth Stern* sehen lassen. Worüber nicht nur alleyn, die alten Leyte seyü seyenes anblicks erschrocken, sondern gar die kleinen Kinder, sich dar Fier gefirchtet haben, Welcher *Commöth Stern* umb halb 6 Vhr bey der nacht gar unter gängen. Vnd ist solcher

Schwaiff am Himmel gewest, wie eine wolcken Sayln. Vnd hat sich solcher Schwaiff biss auff den halben Hichion dess himmels erstreckt, wie die gelehrten solches haben aus gerechnet, dass er am himmel 80 gradt Lang ist gewest. vnd auff der erten biss 12000 Meylen erstreckt, das ihn etlich 100 Jahren, kein solcher *Commöth Stern* am Himmel ist erschienen, noch gesehen worten. Ist hernach aber alle weyl zu ruckh geblieben, vnd höher aufgegangen, vnd auch kleiner worten, von Tag zu Tag, vnd ist biss auff baully bekehrung gesehen worten, Wass auff diesen grossen *Commöth Stern* wird erfolgen, wirdt die Zeith eröffene. (49. l.)

Item Ihn disen 82 Jahr den 25 Augusty Erschin am himmel ein *Commeth Stern*, Welcher vmb 1 Vhr vor Tags ist aufgegangen. vnd hat ein strallen vor her gefirth wie ein stänckl. Den 29 Augusty drauff wiederumben hat sich einer sehen lassen nach der Sonen nidergang. ein 3 Stundt Lang Afft ist er Unter gängen, der hat einen Schweiff nach ihm gefirth wie eine kleine ruthen anzusehen. der den 25 augusty sich hat presendirth vnd sehen lassen. Ist den 3-ten September verloren worten vndt nicht mehr auff gängen. (63. l.)

Ist auch nicht zu Vergessen dass ihn den Letzten Tagen dess Monath Augusty ein *Commeth Stern* sich am himmel presentierth hat aber gar ein Bleichen vndt Tumbler. welcher ist gestandten gegen Möhrn vndt Schlessien Zu. vnd hat einen Buschen aufwerts gehabt. was er guets nach sich wirt Zichen wirt die Zeit eröffene. Goth gebe dass er was guets beteute vmb 10 Uhr bei der nacht hat man ihm zu sehen bekommen. Biss gegen den Tag hernach Vorthan. (79.)

Kéziratból közli: Sz. Zs.

Creative Commons License Deed

Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Ez a [Legal Code \(Jogi változat, vagyis a teljes licenc\)](#) szövegének közérthető nyelven megfogalmazott kivonata.

[Figyelmeztetés](#)

A következőket teheted a művel:

szabadon másolhatod, terjesztheted, bemutathatod és előadhatod a művet

származékos műveket (feldolgozásokat) hozhatsz létre

kereskedelmi célra is felhasználhatod a művet

Az alábbi feltételekkel:

Nevezd meg! — A szerző vagy a jogosult által meghatározott módon fel kell tüntetned a műhöz kapcsolódó információkat (pl. a szerző nevét vagy álnévét, a Mű címét).

Így add tovább! — Ha megváltoztatod, átalakítod, feldolgozod ezt a művet, az így létrejött alkotást csak a jelenlegivel megegyező licenc alatt terjesztheted.

Az alábbiak figyelembevételével:

Engedély — A szerzői jogok tulajdonosának engedélyével bármelyik fenti feltételtől [eltérhetsz](#).

Közkinccs — Where the work or any of its elements is in the [public domain](#) under applicable law, that status is in no way affected by the license.

Más jogok — A következő jogokat a licenc semmiben nem befolyásolja:

- Your fair dealing or [fair use](#) rights, or other applicable copyright exceptions and limitations;
- A szerző [személyhez fűződő](#) jogai
- Más személyeknek a művet vagy a mű használatát érintő jogai, mint például a [személyiségi jogok](#) vagy az adatvédelmi jogok.

- **Jelzés** — Bármilyen felhasználás vagy terjesztés esetén egyértelműen jelezned kell mások felé ezen mű licencfeltételeit.